עידן יצירת המיתוסים: מיתוס טרומפלדור ומיתוס ברנר

מאת פרופ' אניטה שפירא

"יהודה עכשיו, יהודה תמיד, משא דווי ומשא גיל", ובו השורות על הצעירים שעולים לגרדום, ושחר ירושלים בשעוות פניהם, שיר שנכתב שנים לפני שצעירים יהודים נידונו לעלות לגרדום, מבשר את העתיד או אולי אף מעצב אותו. ועוד תכונה יש למיתוסים, שנסיבות האירוע שסביבו נארגו יש בהן משהו מסתורי, לא מפוענח עד הסוף. ככל שידוע פחות, כן יפרח המיתוס. תכונה שלישית של המיתוסים היא שהם מטפחים ומבליטים את הקורבן ומתעלמים מן התוקפן, הרוצח, עד כדי טשטוש.

מיתוס טרומפלדור

מה שקרה בתל חי היה מוות צפוי מראש: הגליל העליון היה שטח הפקר בין צבאות לוחמים, בין הצרפתים לבין צבאו של האמיר פייסל, שהבריטים הבטיחו לו את השלטון בדמשק אם יכריז מרד

ני מבקשת להציג שני מיתוסים, שנוצרו כמעט באותו הזמן – המיתוס של טרומפלדור ותל חי והמיתוס של רצח ברנר.

מהו מיתוס? בדרך כלל זהו סיפור על אירוע או אדם שבמשך הזמן נוצרת סביבו הילה שהולכת וגדלה ומקבלת משמעות מעבר לכאן ועכשיו. כאשר זה קורה, עלינו לשאול את עצמנו למה דווקא אירוע או אדם זה הפך לגרעין המיתוס, ומה היה באותה תקופה ובאותה סיטואציה שהזמין את היווצרות המיתוס. כן נשאלת השאלה מי היו מטפחי המיתוס, ומה היה אורך חייו.

למיתוסים יש תכונה להיראות בדיעבד כאילו האירוע שסביבו נארגו היה צפוי מראש, כמו האקדח במערכה הראשונה שיוורה במערכה השלישית. אני תמיד מצטמררת כשאני קוראת את שירו של אצ"ג,

איור 1. יוסף טרומפלדור (1880-1920)

סיון תרע"ט). במאמר שמוכתר בכותרת "בימים חמורים אלה" דורש ה"קונטרס" "לחזק הישועים השומרים על העמדה הציונית 'באומץ ובכבוד', שעומדים 'על משמר הכבוד', והמערכת שולחת להם 'רחשי ברכה וכבוד' [ראו 'קונטרס' (כ' בטבת, תר"פ), תוספת מיוחדת א']. שמואל יבניאלי כותב שחייבים להגן "על חיינו, רכושנו וכבודנו ועמדותינו הלאומיים" בצפון [ראו שמואל יבניאלי, "בצור הגלילים", קונטרס (ל' בשבט תר"ף)]. כשז'בוטינסקי מעמיד השאלה אם זו הפגנה או יותר מזה, עונה ברל כצנלסון: "כי בכבוד הישוב ובנפשו הוא הדבר" [ראו ברל כצנלסון, "עמדה", קונטרס, כ"ו (ג' באדר תר"ף)].

אחת היצירות של ברנר, שנקראה בקרב תנועות הנוער והייתה פופולרית בהרבה מהרומנים המורכבים והקשים לקריאה שלו, היה הסיפור "הוא אמר לה", מונולוג של נער יהודי ברוסיה ב-1905 העומד להתגייס ליחידה של הגנה עצמית ומנהל ויכוח עם אימו, שמביאה להצדקתה את כל הנימוקים של אז"ר, ועוד טובים מאלה בהרבה, ◀

בשלטונות העות'מאניים. אך הבריטים הבטיחו את סוריה גם לצרפתים בהסכם סייקס-פיקו ונסוגו אפוא מהבטחתם לפייסל והניחו לו להתכתש עם הצרפתים. היהודים היו באמצע, בין הצבאות הלוחמים. תושבי מטולה העדיפו שלא לסכן את חייהם והתפנו דרך לבנון, משאירים אחריהם את בתיהם ואת רכושם. קומץ הצעירים שבאו להתיישב בנקודות בגליל העליון – תל חי וכפר גלעדי – שהוקמו ביוזמתו של ישראל גלעדי בעת מלחמת העולם הראשונה, התעקשו להישאר במקום. לאחר התגרה בתל חי ונפילת הקורבנות, לאחר שדברי יוסף טרומפלדור "טוב למות בעד הארץ שלנו" נפוצו כאש בכל הארץ, התגלה במערכת השבועון "קונטרס" מכתב שהשאיר שם אהרן שר, פועל צעיר שנהרג בשדות תל חי. במכתב כתב: "את המקום לא עוזבים, על הבנוי אין מוותרים" [ראו אהרן שר, "למשמר", קונטרס, כ' (י"ח בטבת תר"ף), עמ' 11-10]. דברי שר היו לצוואה.

בדיונים בוועד הצירים ובוועד הזמני, קודם לנפילת טרומפלדור וחבריו, נאמו ברל כצנלסון ודוד בן-גוריון נאומים חוצבי להבות בשם העיקרון שאסור לסגת, אך הם לא גילו מנהיגות ויכולת גיוס מקרב הפועלים יותר מן האחרים שהשתתפו בדיון. הגישה הרציונלית של ז'בוטינסקי, שדרש לסגת בינתיים עד שיתייצב המצב, והגישה האנושית של אז"ר, שטען בזכות נסיגה כי שווה נפש אחת מישראל משני היישובים – שתיהן נדחו. אכן, תל חי הייתה בבחינת מוות צפוי מראש. אחרי כל הנאומים נשאלת השאלה למה היה צריך להישאר.

כשקוראים את דפי "קונטרס" מאותה תקופה, קל להבחין שהמילה שחוזרת כמעט בכל מאמר שנוגע לגליל היא "כבוד" על נטיותיה. יצחק טבנקין מחפש את "פעולת תושבי הארץ העברית, העומדים על נפשם ועל כבודם", מבקש "פעולת הגנה, נקמת כבוד" [ראו יצחק טבנקין, "מהגליל", קונטרס (ט',

כל תנועה לאומית זקוקה לדמויות מופת אשר חייהן ומותן הם משל ודוגמה להתעלות שנדרשת למען הגשמת האידאולוגיה הלאומית. טרומפלדור וחבריו הפכו למיתוס משום שהתנועה הציונית הייתה זקוקה לצעירים אשר יהיו מוכנים להקריב את חייהם למענה.

בימי העליות הראשונות הנושא הזה לא היה קריטי: הלאומיות הערבית טרם התגבשה, והשלטונות העות'מאניים, הגם שלא נטו חסד ליהודים, שמרו על הסדר הציבורי. עם המעבר לשלטון הבריטי חלה הקצנה בשאיפות הלאומיות של היהודים ושל הערבים גם יחד.

היהודים בארץ סברו באותה עת שהקמת המדינה היהודית קרובה: השמות "גאולה" (כך נקראה בתו של בן-גוריון), "יגאל" (לימים יגאל אלון), "יגאל" (לימים יגאל ידין) נעשו פופולריים מאוד ושיקפו את תחושת היהודים שהגאולה ממשמשת ובאה. מנגד, ערביי ארץ ישראל מצאו עצמם מאבדים את מעמד הבכורה שהיה להם בארץ בעת השלטון העות'מאני המוסלמי. הם ציפו להקמת מדינה ערבית גדולה בשלטון פייסל בדמשק, אך פייסל סולק, ותקוותיהם נכזבו. פרעות שפרצו בירושלים, כחודש לאחר פרשת תל חי, התקבלו בקרב היהודים בהפתעה ובזעם: לא לכך ציפו לאחר הצהרת בלפור (!) המהומות של הערבים הצטיירו בעיניהם כמקבילה של הפוגרומים ברוסיה. היד הרכה יחסית של השלטונות הבריטיים ונטייתם לפייס את הערבים בכל פעם שאלה חוללו פרעות, התפרשה אצלם כמקבילה של התנהגות השלטונות העוינים כלפי היהודים ברוסיה הצארית. אולם כאן, שלא ברוסיה, היהודים חשו עצמם בעלי הארץ למרות היותם מיעוט קטן. הנימוקים של האם ב"הוא אמר לה" לא התאימו למי שראו עצמם כמי שהארץ שייכת להם. מיתוס תל חי בא לסמל הן את הבעלות על הארץ והן את העמידה הגאה,

נגד ההתנגדות בכוח לפורעים: הם רבים ואנחנו מעטים, הם נתמכים על ידי השלטונות ואנחנו שנואים, ועוד ועוד. ועל כך עונה לה הנער: אני מוכרח ללכת. וכשהיא אומרת לו שאין זו תרופה לפוגרומים, הוא עונה: "אבל הלא גם על ניחום אבלים, על נקמה וכבוד – עולם האומה עומד" (יוסף חיים ברנר, "הוא אמר לה", כתבים, כרך ראשון, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשל"ח, עמ' 600). הנושא של הכבוד הלאומי בער בנפשם של בני התקופה. מדובר בדור שחוה השפלה, פרעות ואובדן. העמידה בתל חי קיבלה הילה של מיתוס, משום שזו הייתה הפעם הראשונה שיהודים העדיפו למות ולא לסגת. לסכן את הנפש ולא להיכנע לחזקים מהם. זה היה הדימוי שקנה את ליבות האנשים: הצעירים הללו התגייסו לעזרת העם. הם היו מוכנים להקריב את חייהם למען האומה. ה"זיכור" של ברל, שהפך לבסיס היזכור הצבאי עד היום הזה, מדגיש בדיוק את הנקודה הזאת:

יזכור עם ישראל – [לא אלוהי ישראל] – את הנשמות הטהורות של בניו ובנותיו, הנאמנים והאמיצים, אנשי העבודה והשלום, אשר הלכו מאחורי המחרשה ויחרפו נפשם על כבוד ישראל ועל אדמת ישראל. יזכור ישראל ויתברך בזרעו ויאבל על זיו העלומים וחמדת הגבורה וקדושת־הרצון ומסירות הנפש אשר נספו במערכה הכבדה. אל ישקוט ואל יפוג האבל עד בא יום בו ישוב ישראל וגאל אדמתו השדודה (קונטרס כ"ט, אדר תר"ף)

כבוד ישראל קודם לאדמת ישראל, מסירות הנפש והנכונות להשליך את נפשך מנגד – אלה הן התכונות שיביאו את העתיד, ש"בו ישוב ישראל וגאל אדמתו השדודה". אין מדובר באדמת תל חי: זוהי הצהרה שמסירות הנפש וקדושת הרצון והנכונות להקרבה עצמית למען כבוד ישראל הם שיביאו להגשמת החזון הציוני.

איור 2. פסל האריה השואג בתל חי, יצירתו של הפסל אברהם מלניקוב

השונה מעמידת היהודים בארץ לא להם. אולם התברר שיש עוד טוען לבעלות על הארץ. התודעה של המאבק על הארץ עם הלאומיות הערבית הפכה ב־1920 מלסגרת לפעילה.

המתיישב הציוני, גיבור העלייה השנייה, סבר, כמו רחל המשוררת, שהוא לא נועד לשיר ולפאר את הארץ בעלילות גבורה. עתה הוא נדרש להיות המגן שמוכן להילחם על חלקת אלוהים הקטנה שלו, כפי שעשה טרומפלדור: "כל היום אני חרשתי ובלילה קנה רובי ביד אחת אחזתי, עד הרגע האחרון". השירים "מדן ועד באר שבע", "כחזון תוחלת", "בגליל בתל חי" ו"קדרו קדרו פני השמים" הפיצו את המיתוס של תל חי והעצימו את השפעתו בלבבות שבמערכת החינוך הפורמלית ושבתנועות הנוער. הטקסים שנערכו מדי שנה שבהם נאמר ה"זכור", והושרו השירים, ועד מהרה העלייה לרגל של תנועות הנוער, של השמאל ושל הימין, לאריה השואג בתל חי – אלה היו חלק מהמיתוזה של האירוע.

עם הזמן השתרשה בציבור הסברה שקיומם של היישובים (שננטשו לאחר מאורע תל חי) הוא שהביא בסופו של דבר להכללת הגליל העליון בתחום המנדט הבריטי, אך המחקר ההיסטורי גילה שבדיונים בטרקליני הדיפלומטיה הבריטית והצרפתית לא התחשבו ביהודים אחדים שנהרגו בתגרה לא חשובה עם ערבים אי שם בגליל העליון. שיקולים אחרים קבעו את קו הגבול. עובדה זו לא השפיעה על תקפות המיתוס. גם לא העובדה שכנראה האירוע ב"א באדר היה תוצאה של אי־הבנה, והיה אפשר למנוע אותו אילו היה במקום מישהו שידע לדבר ערבית רהוטה. יכולים ההיסטוריונים "לרכל" כאוות נפשם על היחסים בין המגינים, על התנהגותה של מנהיגות היישוב ועל הוויכוח בין ז'בוטינסקי לפועלים בדבר ההיגיון שבעמידה במקום; הרי בסופו של דבר גם

ז'בוטינסקי, שגרס שיש לפנות את היישובים, סייע בבניית המיתוס בשירו "מדן ועד באר שבע". ברית טרומפלדור, הלא היא תנועת בית"ר, השתמשה גם היא במעשה תל חי כסמל של הקרבה למען המולדת. בתחרות שיצרה בית"ר עם תנועת העבודה על הבעלות על זכרו של הגיבור הגידם היא הוסיפה והאדירה את המיתוס. נשכחה הגישה הריאליסטית־הגיונית של ז'בוטינסקי בדיון בוועד הזמני. נושא ההקרבה העצמית, הכבוד היהודי והגאווה הלאומית – אלה היו למרכיבים המרכזיים בחינוך של הנוער בארץ ישראל.

למיתוס נועדו חיים ארוכים: לאחר מלחמת ההתשה, ובייחוד לאחר מלחמת יום הכיפורים, נפוצו במסגרת הד־מיתוזה של העבר בדיחות על טרומפלדור וספקות אם אמר "טוב למות בעד ארצנו" או שמא השמיע קללה ברוסית. תיאטרון הקאמרי הציג את "מלכת אמבטיה" של חנוך לוין ובישר אקלים ציבורי אחר. באותו זמן התחננה רעיה הרניק, אשת רדיו, לפני בנה גוניק: מסוכן כאן, בוא ניסע, נרד לאוסטרליה. וגוניק, שלימים נהרג בקרב על הבופור במלחמת לבנון הראשונה, ענה לה: "אימא, אותי את איבדת כששרת לי 'בגליל בתל חי'".

מיתוס ברנר

ברנר נרצח למוחרת הפסח ב־1921, כשנה לאחר מות טרומפלדור. מאורעות 1921 שפרצו ביפו היו טראומטיים מאירועי תל חי, הן בשל מספר הקורבנות (יותר מ־40) הן בשל המיקום: אם במרכז היישוב היהודי פורעים ערבים יכולים לפעול בחופשיות, כשההגנה העצמית מגלה מבוכה וחוסר ישע, מה יגידו יישובי הספר? אך הטראומה נשכחה. מה שנשמר בזיכרון הלאומי מאותם ימים היה רצח ברנר וחמשת חבריו.

בתוך כפר ערבי, מנותק מיישוב יהודי, מזה. אך בניגוד למקרה תל חי, שבו הייתה הסכנה צפויה וידועה מראש, במקרה ברנר איש לא חזה את מה שהתרחש. חוסר הישע שגילה היישוב, הבלבול, הפאניקה והיעדר יכולת הפעולה אפיינו את שני האירועים. העיתונות העברית, שדיווחה בהרחבה על האירועים, לא עסקה בשאלה מיהם התוקפים. במקרה של טרומפלדור ידעו גם ידעו שורדי ההתקפה שהיו אלה אנשי חלסה, שעמם היו להם קשרי ידידות לפני התגרה וגם אחריה, אך העיתונות נמנעה מלהזכיר זאת. אי-הידיעה של זהות התוקפים העניקה מסתורין לאירוע. במקרה של ברנר התוקפים אכן לא היו ידועים, וגם לא נעשה מאמץ מיוחד לאתרם. בשני האירועים הזרקור היה על הקורבנות ולא על התוקפים. הערפל הוא מרכיב חיוני ביצירת מיתוס.

מותו של ברנר היה אפוף מסתורין. הסיבה שבשלה לא התפנה ברנר מבית יצקר במכונית שנשלחה לפנות אותו ביום הראשון של הפרעות הייתה בגדר תעלומה. אומנם שני כוורנים מנס ציונה שהתגלגלו לבית יצקר ונחפזו לנצל את המכונית שהגיעה ולהתפנות משם אמרו שברנר לא רצה להתפנות, אך לא שמעו להם: זו נשמעה סיבה בנאלית למוות דרמטי במיוחד. נתבקשה סיבה שתצביע על נכונות גיבור התרבות ברנר להקריב עצמו למען אחרים. כך נמצאו מי שטענו שברנר חיפש את המוות, את קידוש השם, וזה היה המוות שייחל לו. אחרים טענו שלא היה מספיק מקום במכונית לכל דיירי הבית, וברנר ויתר על מקומו לטובת הכוורנים כי הם היו הורים לילדים. או שהוא לא רצה לנטוש את שאר בני הבית, ולא היה די מקום במכונית לכולם. או שביום השני, כשכבר ידעו על הפרעות ביפו, הוא החליט לצאת מהבית כדי לחלוק את גורלו עם גורל אחיו היהודים ביפו. ועוד טענו שהוא נמצא מת ואגרופו קמוץ, נכון להיאבק עד הרגע האחרון.

איור 3. יוסף חיים ברנר (1881-1921). התמונה באדיבות המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון

שלא כטרומפלדור, שלא גילה בחייו דאגה מפני הערבים, ברנר חרד מפניהם מיומו הראשון בארץ: "עוד מין של נוכרים בעולם שצריך לסבול מהם", הכריז בעקבות מפגשו עם נערים ערבים בחיפה (ראו ברנר, "מכאן ומכאן", כתבים ב', עמ' 1324). הוא דיבר רבות על הר הגעש הארצישראלי שעלול להתפרץ. לאחר מותו, כחלק מן המיתוס שנוצר, חזרו וציטטו דברים שכתב בעקבות מאורעות פסח תר"ף, זמן קצר אחרי תל חי: "מחר אולי תידקר היד היהודית הכותבת את המלים האלה, איזה שיק או חאג' ינעץ בה את פגיונו לעיני המושל הבריטי" [ברנר, "ענייננו", קונטרס, כתבים ד' (ניסן תר"ף), עמ' 1758]. דברים אלה הוצגו מאז כדברי נבואה – מוות ידוע מראש.

היו קווים מקבילים בין אירוע תל חי לרצח ברנר וחבריו: בשני המקרים התיישבו היהודים במקום מועד לפורענות: הגליל העליון מזה, ובית ערבי,

החיים

שנה ראשונה

גליון ב'

מחשבות אנדרה
האמנים העבריים

ה. ריבקיין
מצבת ברנר

איור 4. מצבת זיכרון סמלית לחיים ברנר. צייר: ה. ריבקיין (התמונה באדיבות המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון)

הקדוש. הוא נקבר בקבר אחים בבית העלמין החדש ברחוב טרומפלדור בתל אביב. זמן קצר אחר כך צייר אומן בשם ריבקיין מצבה בסגנון אר דקו, ולידה מלאך שמשתחוה למצבה, וכתובת: "טהור וקדוש".

תנועה לאומית נבנית על דם קדושה וגיבוריה, בייחוד התנועה הלאומית של היהודים, שההיסטוריה שלהם עתירה במתים על קידוש השם אך לא במתים על קידוש כבוד האומה ולמען אחיזה בארץ. וכמו טרומפלדור, גם ברנר אומץ על ידי השמאל ועל ידי הימין כאחד.

תנועות לאומיות אוהבות כישלונות מפוארים שמצביעים על הנכונות להקרבה למען הרעיון. אנחנו מעריצים את לוחמי מצדה, את המורדים נגד רומי ואפילו את בר כוכבא, שהביא אסון גדול על העם היהודי. איננו יחידים: הפולנים מעריצים את כל המורדים הכושלים שלהם, וכך גם האירים והיוונים, ויש לשער שגם עמים אחרים שידעו שעבוד. המיתוסים של גבורה ושל הקרבה עצמית יש להם כוח וחיוניות ששמים לאל את ניסיונות הרציונליסטים למיניהם ולדורותיהם לקעקע אותם. וגם ההיסטוריונים אינם מצליחים בכך. המיתוסים חזקים מאיתנו, ואולי כך ראוי. ■

כל ההסברים המתוחכמים הללו על מות ברנר נבעו בראש ובראשונה מרגשי אשמה: באותו יום מר ונמהר, כשהפאניקה ואובדן העשתונות שררו ביפו ובתל אביב, איש לא בדק מה קרה לרכב שנשלח לחלץ את ברנר. וכשזכרו בכך למוחרת, כבר היה מאוחר. מיתוס של הקרבה עצמית הוא אמצעי מצוין לחיפוי על רגשות אשם.

איור 4. קטע מוגדל מתוך ציורו של ה. ריבקיין את מצבת הזיכרון הסמלית של חיים ברנר (התמונה באדיבות המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון)

מוות מפואר הוא מוות ראוי, שאפשר לחנך עליו. הוא נותן משמעות ומעניק ערך לחיים ולמתים גם יחד. זה היה נכון במקרה של טרומפלדור וגם במקרה של ברנר. טרומפלדור היה הגיבור. ברנר היה